

Schilderkunst 1945 - 2000

behorend bij de cursus Hedendaagse Schilderkunst

Inhoud

- 1 Inleiding
- 2 Amerika na WO II: abstract expressionisme (de 'New York School')
- 3 Europa na WO II: informele kunst, tachisme, materiekunst
- 4 Outsider art (art brut) en Cobra
- 5 Formele abstracte kunst na WO II, postpainterly abstraction en Op Art
- 6 Pop Art I - Engeland
- 7 Pop Art II - Amerika
- 8 Figuratie in de hedendaagse schilderkunst
- 9 Minimalisme en conceptuele kunst
- 10 Schilderkunst vanaf 1980 - postmodernisme

1. Inleiding

In de cursus hedendaagse schilderkunst worden de ontwikkelingen behandeld van de schilderkunst sinds de Tweede Wereldoorlog. In deze periode is een aantal algemene tendensen te zien:

1. Europa wordt Amerika, Parijs wordt New York.

Het einde van de Tweede Wereldoorlog markeert het einde van de hegemonie van Europa in de kunst. Vanwege de oorlog waren veel toonaangevende kunstenaars naar Amerika gevlucht, en dan met name naar New York. Twee musea, het Museum of Modern Art (MoMA) en het Guggenheim, zetten zich daar sinds de jaren 30 al in voor ontwikkeling van de kunst. Het artistieke klimaat was bovendien gunstig door de opkomst van galeries en door de positieve betrokkenheid van kunsthandelaars, critici, verzamelaars en curatoren. Nog steeds wordt New York als de hoofdstad van de hedendaagse kunst gezien.

2. Kunst is voor iedereen beschikbaar geworden.

In het oude Europa was het beleven van kunst een zaak van de elite. Met het naar elkaar toegroeien van de bevolkingslagen en met de opkomst van de massamedia is hier verandering in gekomen. Inmiddels is kunst wereldwijd voor velen toegankelijk geworden; iedereen kan kennis nemen van wat er wordt gemaakt. De opkomst van internet heeft dit proces definitief bekrachtigd.

3. Van groepsbeleving naar individuele beleving.

De tweede helft van de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw kenmerkten zich door het over elkaar heen buitelen van de ‘ismes’, waarvan impressionisme, expressionisme, kubisme, constructivisme, surrealisme en dadaïsme de belangrijkste zijn. Deze stromingen verenigden schilders die zich gegroepeerd of individueel losmaakten van de conventies uit de ‘oude’ schilderkunst. Dit losmaken ging stapsgewijs, hetgeen de (achteraf gezien) logische opeenvolging van stromingen verklaart. Na de definitieve vestiging van het abstracte schilderen in het midden van de 20^e eeuw, had dit bevrijdingsproces zijn voornaamste noodzakelijke stappen ondergaan. Hiermee is de ontwikkeling van de kunst niet blijven stilstaan, maar vanwege de inmiddels bereikte vrijheid heeft deze over een breed gebied kunnen uitwaaiëren. Dit betekent ook dat de noodzaak tot groepsvorming, tot het creëren van ‘ismes’, is weggefallen. Alles is mogelijk en geaccepteerd geworden: van abstract tot realistisch, van individueel-emotioneel tot sociaal-politiek geëngageerd, van beschrijvend tot kosmisch visionair, van esthetisch tot puur conceptueel, van miniatuur tot monumentaal. Het is tegenwoordig een zaak van elke individuele kunstenaar om te onderzoeken welke kunst bij hem of haar past, om zich een eigen weg te vinden in de verworven vrijheid. Het is belangrijk om je te realiseren dat er in de tweede helft van de 20^e eeuw geen sprake meer is van een lineaire ontwikkeling van opeenvolgende stromingen, maar dat je eerder kunt spreken van parallel opgaande ontdekkingen en van uitbreiding en verdieping van ‘mogelijke manieren van schilderen’.

4. Nieuwe technieken, nieuwe materialen.

Tenslotte hebben de opkomst van acrylverf, plastic, consumptiegoederen, druktechnieken, computers, en alle andere verworvenheden van onze tijd bijgedragen aan de verbreding van de mogelijkheden voor kunstenaars.

Hedendaagse schilderkunst, een overzicht van 1945 tot 2007

Na de Tweede Wereldoorlog was er behoefte om nieuwe wegen in te slaan. De weg naar abstract schilderen was al ingezet door de stromingen uit de eerste helft van de eeuw. Deze mogelijkheid werd breed opgepakt om tot individuele expressie te komen, in Amerika door 'Action Painters' (Gorky, Pollock, de Kooning) en 'Colourfield Painters' (Rothko, Newman) die nadien werden geschaard onder de noemer *abstract expressionisten*, in Europa door schilders van de *informele kunst* oftewel *tachisme* (Tapiès, Wols). Dubuffet en de *cobra*-groep (Appel, Constant, Jorn, Alechinsky) lieten zich daarbij inspireren door primitieve kunst en door schilderijen van kinderen en psychiatrische patiënten. Het veelvuldige gebruik in die tijd van aardse materialen zoals zand, hout of jute wordt samengevat onder de naam *materiekunst* (Burri, Tapiès, DuBuffet).

Een aantal schilders in het westen is doorgegaan op de figuratieve traditie, waarvan Bacon, Freud, Giacometti en Balthus de bekendsten zijn. Zij hebben elk voor zich een persoonlijke stijl met grote zeggingskracht ontwikkeld. Hun werk wordt gezien als de *nieuwe figuratie*. In het Oostblok werd onder dwang van de communistische regimes een *sociaal realisme* toegepast, dat door slechts enkele kunstenaars interessant werd gemaakt.

De *formele kunst* (de geometrische abstractie) ontwikkelde zich in de jaren 50 en 60 in Europa tot de *Op Art* (optical art) waarin de optische werking van kleuren en vormen centraal staat (Riley, Vasarely, Albers) en in Amerika tot de *postpainterly abstraction* waarin het om het onderzoek van kleur, formaat en vorm ging (Kelly, Noland, Louis).

In de late jaren 50 nam het gebruik van voorwerpen en afbeeldingen uit het dagelijks leven toe, leidend tot een variant van de hiervoor al genoemde *materiekunst* (Beuys, Rauschenberg). Eveneens in deze tijd ontstond in Amerika en Groot-Brittannië de *Pop Art*, een beweging die een immense populariteit verwierf en altijd heeft gehouden. De populaire cultuur en de producten van de massaconsumptie werden door de kunstenaars van de pop-art centraal gesteld (Warhol, Lichtenstein, Hamilton).

Halverwege de jaren zestig werden nieuwe bewegingen zichtbaar die gebruik maakten van de mogelijkheden die door Pop Art waren ontsloten. *Minimalisme* is een verzamelnaam voor kunstenaars (Judd, Flavin, Andre, Morris) die zich met minimale middelen uitdrukten: tegen de muur geplakte dozen, bakstenen op een kale vloer, TL-balken, betonnen tegels. Kunstschilders van het *fotorealisme* (Morley, Estes, Close) werkten aan de hand van foto's om zo tot levensechte afbeeldingen te komen. Andere reacties op de pop-art zijn *body art* en *land art*, uiteindelijk leidend tot de *conceptuele kunst* (Tombly) die propageert dat kunst louter bedoeld is om een idee over te dragen. Andere bewegingen in de sixties waren *fluxus* (Beuys) en de *arte povera* (Merz, Kounellis, Pistoletto).

De dood van Picasso in 1973 kan gezien worden als het symbolische eind van het *modernisme*, dat door hem het sterkst van alle kunstenaars werd belichaamd. Het modernisme is de verzamelnaam voor de ontwikkeling van de kunst in de voorbije eeuw, voor de opeenvolging van stromingen die telkens iets nieuws, moderns inbrachten, zich daarmee afzettend tegen de geschiedenis. Minimalisme en conceptualisme bleken de laatste mogelijke stappen van het modernisme, omdat kunst daarmee is gereduceerd tot puur de overdracht van ideeën, waarmee dus elke uitingsvorm toegestaan is. De laatste heilige huisjes waren daarmee

omvergeschopt. Denk aan een muziekstuk van John Cage dat bestaat uit 4 minuten en 33 seconden alleen maar stilte, of aan de uitspraak van de New Yorkse kunstenaar Keith Arnatt in 1970: “Is het mij toegestaan om *niets* te doen als mijn bijdrage aan deze expositie?”

Vanaf dit punt spreken we in de kunstgeschiedenis van *postmodernisme*. De regels uit het modernisme zijn overboord gegooid. Zelfs de eeuwenlang heersende overtuiging dat er überhaupt regels nodig zijn is losgelaten. In de architectuur kwam de term postmodernisme het eerst voor vanwege het contrast met de modernistische stijl, onder andere door het gecombineerde gebruik van elementen uit voorgaande stijlen.

Postmoderne kunst waaiert uit over nieuwe media (zoals installatie, video, computer, het menselijk lichaam, landschappen). Alles mag, uit elke bron kan geput worden. Kunstuitingen in de postmoderne tijd zijn individueel van aard, persoonsgebonden, niet per se terug te voeren op een groep of beweging. Je naam als kunstenaar wordt daarmee je etiket (denk aan persoonlijkheden als Koons, Botero, Viola). Minderheden en vrouwen beginnen zich succesvol in de kunstwereld te begeven.

Met de constatering dat individualisering is ingetreden, is niet gezegd dat er geen tendensen meer te herkennen zijn. Met name in Duitsland en Italië is het expressieve schilderen verder ontwikkeld, leidend tot wat we het *neo-expressionisme* noemen (Baselitz, Kiefer). Andere neo-bewegingen zijn eveneens ontstaan, zoals het *neo-realisme*. Een ander opvallend gegeven is de introductie van *grafitti-kunst* (Haring, Basquiat), als voorbeeld van de vele subculturen die zich (veelal slechts tijdelijk) een plek in de kunstwereld hebben veroverd.

Waarmee we in de vrije en open kunstwereld van vandaag zijn aangekomen, het punt waarop wijzelf als kunstenaars onze bescheiden bijdrage leveren aan de kunstgeschiedenis.

2. Amerika na WO II: abstract expressionisme (de 'New York School')

Beschrijving:

Na de crisis van de jaren '20 en '30 en de Tweede Wereldoorlog hadden de ideologieën en schilderstijlen uit de eerste helft van de eeuw hun kracht verloren. Er was een breed gedragen behoefte om tot individuele expressie te komen. Zoals Mark Rothko, één van de schilders uit de periode direct na de Tweede Wereldoorlog, het omschreef: 'Het gaat mij in mijn schilderijen om de primaire menselijke emotie'. Hoewel er tussen de schilders in deze periode meer verschillen dan overeenkomsten bestaan, was er toch sprake van een gemeenschappelijke noemer en veelvuldig onderling contact tussen de meeste kunstenaars. Ze werden in Amerika geschaard onder de verzamelnaam *abstract expressionisme*. Er is dus geen sprake van een beweging of een ideologisch programma. De toonaangevende Amerikaanse kunstcriticus Clement Greenberg zei over de opkomst van dit abstract expressionisme dat het de enige mogelijke, noodzakelijke richting was in de kunstgeschiedenis van na WO II.

De groep schilders die met het abstract expressionisme een nieuwe weg insloeg was omvangrijk, mede omdat veel toonaangevende Europese kunstenaars als gevolg van de oorlog naar het vrije westen waren gevlucht. Velen van hen bevonden zich in New York, vandaar ook wel de naam 'New York School'. Onder andere door de krachtige uitstraling van deze groep werd New York beschouwd als opvolger van Parijs als het culturele centrum van de wereld.

Kenmerken van het abstract expressionisme zijn vanzelfsprekend de abstractie, verder het expressieve vorm- en kleurgebruik, de individuele vrijheid, het energieke werken op meestal monumentale formaten. Bij het maken van een schilderij telde de creatieve, energieke handeling zélf, het doek werd gezien als de arena voor het creatieve proces, en niet meer als drager van een afbeelding. Een ander kenmerk is het afzetten tegen, en opstijgen uit de traditionele Europese schilderkunst. (Dit proces van losmaken van Europa door de Amerikaanse schilders was overigens al ingezet in 1908 door de Ash Can School - 'vuilnisbakschool' - die op realistische wijze het harde Amerikaanse leven schilderde. Edward Hopper is de bekendste representant van deze school.) Tenslotte is de gemeenschappelijke ervaring van de kunstenaars van belang, met de ellende van de wereldoorlog in gedachten, met als exponent de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki.

In hoofdlijnen wordt in het abstract expressionisme onderscheid gemaakt tussen *Action Painting* en *Colourfield Painting*.

Arshile Gorky, Jackson Pollock en Willem de Kooning worden gezien als voornaamste representanten van de *action painters*. Over het algemeen laten de werken van de action painters zich kenmerken door wilde gebaren en stevig kleurgebruik, hoewel ook daar weer uitzonderingen op zijn. Gorky vormde de schakel tussen de Ash Can School en het abstract expressionisme door als eerste schilder niet meer figuratief te schilderen. De action painters kwamen vanuit de actie van het schilderen tot resultaten, waarin het toeval een belangrijke rol speelde. Pollock ging hierin het verst door in zijn 'drip paintings' het doek op de grond te leggen en de verf hier van hoogte op te laten vallen of te gooien, zonder gebruik van penselen, paletmessen of andere traditionele schildermaterialen. Overigens was er wel sprake van controle over kleuren, materiaal, en bijvoorbeeld het gebruik van stokken bij het druipen

en verdelen van verf over het doek. Naast Pollock wordt De Kooning over het algemeen gezien als de andere belangrijke New Yorkse schilder van de jaren '50. Vanwege zijn Nederlandse achtergrond kwam hij in zijn werken tot een effectief samengaan van Europese figuratieve traditie en nieuwe Amerikaanse vrijheid.

De namen van Mark Rothko en Barnett Newman zijn verbonden met de andere subgroep van het abstract expressionisme, *colourfield painting*. (Er bestaat verwarring over de naamgeving van deze groep; soms worden ze niet onder het abstract expressionisme geschaard, maar worden ze genoemd als *abstract symbolisten*. Deze naamgeving is niet wezenlijk van belang, omdat er geen sprake was van een formele beweging.) Hun doel was om door het gebruik van grote kleurvlakken emoties bij de toeschouwer op te roepen. Ze werkten met dat doel voor ogen op monumentale formaten en nodigden de toeschouwer uit om dicht op het doek te gaan staan om zo de kleuren maximaal te laten inwerken, alsof er geen grenzen aan het schilderij zijn. Rothko werkte met subtiele kleurgradaties van vlakken die duidelijk een geschilderde textuur hebben, terwijl Newman explicieter werkte en nog grotere monochrome vlakken creëerde, zonder structuur, zonder penseeltoets. Daarmee bereidde hij de weg voor het minimalisme, dat later in deze cursus aan de orde komt.

Schilders:

Action Painting:

Arshile Gorky, Jackson Pollock, Willem de Kooning

(Minder bekend: Hans Hofmann, Franz Kline, Robert Motherwell, Sam Francis, Mark Tobey, William Bazotes, Philip Guston, Lee Krasner, Bradley Walker Tomlin, Richard Diebenkorn, Joan Mitchell, Helen Frankenthaler, Adolph Gottlieb, Theodoros Stamos)

Colourfield Painting:

Mark Rothko, Barnett Newman

(Minder bekend: Clyfford Still, Ad Reinhardt)

3. Europa na WO II: informele kunst, tachisme, materiekunst

Beschrijving:

De Europese tegenhanger van het abstract expressionisme wordt *informele kunst* genoemd. Deze naam is ontstaan als tegengestelde van de Europese *formele kunst* waarmee de geometrische abstractie in de traditie van Mondriaan wordt aangeduid. (Op de formele kunst komen we terug in de les over *postpainterly abstraction* en *Op Art*.) De term informele kunst is als verzamelnaam ingeburgerd voor een aantal apart te onderscheiden stijlen. Eén daarvan is het *tachisme* (vanwege het Franse woord *tache*=vlek), waarmee de schilderijen worden aangegeven die zijn opgebouwd uit grote warrige vlekken, zoals bijvoorbeeld bij de uit Rusland afkomstige en naar Parijs gevluchte schilders Nicolas de Staël en Serge Poliakoff. Met name dit tachisme vertoont sterke overeenkomsten met het abstract expressionisme.

Bij informele kunst hebben we het over de Europese schilderkunst van na de tweede wereldoorlog, grofweg 1945-1960. Net zomin als in Amerika was er sprake van een formele stroming, maar betreft het gemeenschappelijke kenmerken van individueel optredende schilders. Ook in de informele kunst ging het om persoonlijke expressie, om het belang van individueel ontwikkelde abstractie, maar het werk van de Europeanen is minder groots opgezet dan bij hun Amerikaanse collega's, zowel wat betreft formaat als wat betreft kleur en uitstraling. Een veel voorkomend kenmerk is het vette gebruik van verf, het smeren van dikke lagen smurrie op het doek, zoals bijvoorbeeld de Fransman Jean Fautrier dat deed in zijn 'gijzelaars'-doeken.

Aan de minder uitbundige ontwikkeling van de Europese schilderkunst, tegenover de grootsheid en het optimisme van de Amerikanen, lag een aantal factoren ten grondslag:

- Europa had de oorlog op eigen bodem meegemaakt, ons werelddeel was uitgeput en getraumatiseerd. De naweeën van het geweld waren te sterk om te ontstijgen. De oorlog zat nog bij de kunstenaars in hun systeem, vaak leidend tot deprimerende werken.
- De band met de traditie, inclusief de moderne stromingen uit de eerste helft van de eeuw zoals gedictieerd door de Ecole de Paris, was nog altijd sterk. Veel kunstenaars waren voor de oorlog opgeleid in die traditie.
- De kunstenaars die voor de oorlog de helden waren - zoals Picasso, Miro, Matisse, Braque of Léger - waren nog steeds actief en alleen maar gestegen in aanzien. Zij vertegenwoordigden de enorme impact van de bekende vooroorlogse stromingen en lieten daarmee weinig ruimte voor de avant-garde.

De informele kunst vond zijn oorsprong enerzijds in het surrealistische concept van schilderen vanuit het onbewuste, de droomwereld, en anderzijds in de sterke uitdrukingskracht van het expressionisme. De pionier van de informele kunst, Hans Hartung, uit nazi-Duitsland naar Parijs gevlucht, baseerde zich bijvoorbeeld op de werken van Kandinsky. De sterkste toonzetter was Wols, een van oorsprong Oostenrijkse schilder, die eveneens naar Parijs was gevlucht. In zijn doeken laat hij zijn diepste gevoelens zien, zijn gehele persoonlijkheid. Hiertoe moest hij zich geheel losmaken van de bestaande structuren en stromingen, om zo tot een *écriture automatique* (automatisch handschrift; het vrijlaten van het onbewuste) te komen. De geestestoestand waarin dit automatische schilderen kan ontstaan is nauw verwant met de overgave die in oosterse tradities wordt beleefd, waarbij destijds met name zen in de belangstelling stond.

Materiekunst:

Een variant binnen de informele kunst is wat wij tegenwoordig *materiekunst* noemen. Enerzijds werd een depressief naoorlogs gevoel aangezet door het gebruik van aardse materialen zoals zand, touw, jute zakken en hout. Over het algemeen kregen de schilderijen hiermee nog meer zwaarte, soms ook modderigheid, bruine en grijze kleuren. Kunstenaars die hiermee bekendheid hebben verworven zijn de Italiaan Alberto Burri, die op jute zakken werkte, de Spanjaard Antoni Tapiès die bijvoorbeeld zand door zijn verf mengde, en de Nederlander Jaap Wagemaker. Anderzijds was er in de dialoog met de materie ook sprake van het zoeken naar schoonheid, naar contact met onze diepere bronnen, naar vrijheid en ongebondenheid. Het dóórwerken in en met de materie leende zich goed voor een zen-benadering van het schilderen.

Overigens is er geen strikte grens tussen materiekunstenaars en ‘gewone’ kunstenaars; Tapiès maakte ook niet-materie schilderijen, terwijl je de pasteus schilderende Fautrier ook een materiekunstenaar zou kunnen noemen.

Karel Appel en Asger Jorn maakten eveneens gebruik van materie in hun werken. Op hen komen we terug in het kader van Cobra, een andere variant binnen de informele kunst. In de jaren '60 waren Joseph Beuys en Robert Rauschenberg toonaangevende materiekunstenaars. Bij hen richtte het gebruik van materie zich op industrieel vervaardigde materialen zoals klerhangers, oude plastic popjes, snoeren en fietsonderdelen. Deze variant vond zijn oorsprong in het dadaïsme, waar veelvuldig met ‘toevallig’ gevonden materialen werd gewerkt (*‘objets trouvés’*). Op Beuys en Rauschenberg wordt later teruggekomen omdat hun materiekunst binnen een ander kader dan de informele kunst ontstond.

Schilders informele kunst:

algemeen/ tachisme:

Nicolas de Staël, Hans Hartung, Jean Fautrier, Wols, Alberto Giacometti
(Pierre Soulages, Georges Mathieu, Serge Poliakoff, Willi Baumeister, Ernst Wilhelm Nay, Maria-Elena Vieira da Silva)

materiekunst:

Antoni Tapiès, Alberto Burri, Jean DuBuffet
(Jaap Wagemaker, Wim de Haan, Emil Schumacher.)

4. Outsider art (art brut) en Cobra

Beschrijving:

In de vorige les is de informele kunst aan bod gekomen, de verzamelnaam voor de expressief werkende kunstenaars van het naoorlogse Europa. Het ging om kunst die als uitgangspunt de individualiteit van de kunstenaar had. Twee van de varianten binnen de informele kunst, tachisme en materiekunst, zijn vorige keer behandeld. In deze les komen andere varianten aan de orde: *outsider art (art brut)* en de *Cobra*-beweging.

Outsider art (art brut):

Onder outsider art wordt de kunst verstaan die wordt gemaakt door mensen die deels of geheel buiten de maatschappij staan, zoals psychiatrische patiënten, verstandelijk gehandicapten of gedetineerden. De grote naam van de outsider art is Jean DuBuffet, die er zelf de naam '*art brut*' aan gaf (= rauwe kunst). Hij was sterk geïnspireerd door kunst van deze outsiders, maar ook door het werk van kinderen en van primitieve volkeren. Vanuit deze in artistiek opzicht vrije uitgangspositie probeerde hij zichzelf los te maken van de conventionele principes die nog altijd werden gedictieerd door de Ecole de Paris. DuBuffet durfde dom en onsamenhangend te zijn omwille van de creativiteit. Hij wilde het gewone leven in ere herstellen, de poëzie laten zien van het alledaagse leven. Daartoe schiep hij een fantastische, humoristische wereld, uitgevoerd in aardse tinten. Net zoals veel van zijn tijdgenoten maakte DuBuffet kwistig gebruik van aardse materialen zoals cement, gips, zand of lijm, waarmee hij dus ook onder de materiekunstenaars kan worden geschaard.

Andere bekende namen uit de outsiderskunst zijn Hundertwasser en Arnulf Rainer.

Cobra:

De naam CoBrA is afgeleid van Kopenhagen, Brussel en Amsterdam. Uit deze drie steden komen de kunstenaars die op 8 november 1948, tijdens een groot internationaal kunstenaarscongres in Parijs, de Cobragroep oprichtten. Een opgerolde slang werd het symbool van de beweging. Uiteindelijk zijn meer dan veertig kunstenaars lid of zijdelings betrokken geweest bij Cobra. Hoewel de Cobrabeweging formeel nog geen drie jaar heeft bestaan, zijn veel leden elk afzonderlijk doorgedaan op de ingeslagen weg.

Het gemeenschappelijke thema van de groep was de inspiratie die ze putten uit kindertekeningen, folklore en mythen, dromen en primitieve kunst. Vanuit die achtergrond schilderden ze spontaan, persoonlijk en vanuit het onbewuste (de zogenaamde *écriture automatique*). De Cobraleden maakten wilde, kleurrijke abstract-figuratieve schilderijen met bijvoorbeeld maskers, vervormde figuren, trollen en geesten, labyrinten, demonen en duiveltjes als herkenbare elementen. Net als DuBuffet en andere outsiderkunstenaars waren ze overtuigd van hun missie om zich los te maken van de principes van de Ecole de Paris.

Karel Appel (Amsterdam) is in Nederland de bekendste van de groep. Hij heeft niet alleen veel geschilderd maar ook beelden gemaakt. Een bekende uitspraak van Karel Appel, die het werken zonder vooropgezet plan goed illustreert, luidt als volgt: "*Laten we aannemen dat de eerste kleur die ik op het doek zet rood is. Welnu, deze handeling bepaalt al het andere dat met het schilderij gebeurt. Daarna zou ik er geel en wat blauw op kunnen zetten; daarna zou ik het rood misschien met zwart weg kunnen werken, en het blauw zou geel kunnen worden, en het geel paars, terwijl het zwart in wit verandert. Het is duidelijk dat er van alles kan gebeuren. Maar het hele fascinerende proces begon met dat*

eerste rood en als ik niet met rood begonnen zou zijn, zou het hele schilderij anders zijn geweest. Bestaat er een systeem, is er orde in deze chaos?

De andere bekende Nederlandse Cobraleden zijn Corneille en Constant. De voornaamste representant uit Kopenhagen is Asger Jorn. Pierre Alechinsky is de bekendste Cobraschilder uit Brussel.

Schilders:

Art brut:

Jean DuBuffet, Hundertwasser, Arnulf Rainer

Cobra:

Karel Appel, Constant, Pierre Alechinsky, Asger Jorn, Corneille, Lucebert

5. Formele abstracte kunst na WO II, postpainterly abstraction en Op Art

Beschrijving:

In de voorgaande lessen is gesproken over het abstract expressionisme en de informele kunst. Daarbij stond de individuele expressie van de kunstenaar centraal en was er sprake van een subjectieve kunstbeleving. In dit deel gaan we het hebben over de *formele abstracte kunst* van de jaren na de Tweede Wereldoorlog, de geometrische abstractie, waarmee de kunstenaars objectiviteit probeerden te bereiken.

Het werk en de principes van de constructivisten waren voor veel kunstenaars nog altijd een bron van inspiratie, met Mondriaan (De Stijl) en Malevich (suprematisme) als sterkste voorgangers. We hebben het hier over kunst die vaak gepaard gaat met theoretische beschouwingen. Toch toonde deze formele kunst in eerste instantie niet meer de vernieuwingsdrift en de zeggingskracht die in de eerste helft van de 20^e eeuw kenmerkend was. Pas in de loop van de jaren 50 werden interessante nieuwe mogelijkheden ontdekt. Net zoals in de informele kunst liepen Amerika en Europa daarbij uit elkaar. In Amerika leidde de voortzetting van de formele abstractie in de jaren 50 en 60 tot de zogenaamde *postpainterly abstraction*, waarin het om het onderzoek van kleur, formaat en vorm ging. In Europa ontwikkelde het constructivisme zich verder tot de *Op Art* (optical art) waarin de optische werking van kleuren en vormen centraal stond. Beide kunstvormen beleefden in de jaren 60 hun hoogtepunt. Net zoals voor de informele kunst geldt dat de formele kunst in Amerika krachtiger en sprekender is geweest dan in Europa.

Amerika: Postpainterly abstraction

In Amerika kon alleen het werk van (de abstract expressionisten) Barnett Newman en Ad Reinhardt in zekere zin als voortzetting van het constructivisme worden gezien, hoewel ze individuele expressie en persoonlijke beleving tot doel hadden bij het maken van hun schilderijen. Pas na 1960 kwam er weer belangstelling voor geformaliseerde kunst. De kunst die toen ontstond, is bekend geworden onder de naam *postpainterly abstraction*, letterlijk vertaald als 'post-schilderkunstige abstractie'. De naam duidt op de abstracte kunst die is ontstaan na het abstract expressionisme (waarin de effecten van het schilderen zelf een essentiële bijdrage leverden, zoals pasteus aangebrachte verf, zichtbare verfstreken, laag over laag schilderen of juist lege ruimtes).

Net zoals bij de opkomst van het abstract expressionisme was het weer de kunstcriticus Clement Greenberg die woorden en richting gaf aan de tijdgeest, toen hij in 1962 schreef dat er "behoefte was aan een gedisciplineerde, geformaliseerde kunst om de essentie van dingen weer te geven", waarbij hij als eerste de naam *postpainterly abstraction* gebruikte. Dit uitgangspunt ontwikkelde zich vanuit de *Colourfield Painting* (Newman, Rothko) tot een schilderkunst waarin het puur ging om kleur en vorm.

Waar Newman, Rothko en Reinhardt betekenis en grote intensiteit meegaven aan hun werken, werd het nu juist zaak om te schilderen zonder betekenis. De schilder Joseph Albers was wat dat betreft de echte pionier van de *postpainterly abstraction*. Albers was in 1933 van Duitsland naar Amerika verhuisd om les te geven in de principes van het Bauhaus. Hij gebruikte geschilderde vierkanten om de werking van kleuren te onderzoeken. Dit onderzoek naar kleur, vorm en vlakken werd door de kunstenaars van de *postpainterly abstraction* verdiept. "Wat je ziet is wat je ziet, het schilderij is het schilderij", was het credo.

Het ging om het absolute gebruik van kleur, liefst op groot formaat om de suggestie van een begrensde ruimte weg te nemen. Wat werd er dan concreet geproduceerd? Grofweg gezegd: grote vlakken op grote doeken. Geen verhaal, geen achtergrond, geen persoonlijke beleving. Alleen kleur en vlakken, de visuele ervaring van het moment. Frank Stella ging zo ver dat hij afweek van de standaard rechthoekige vorm van een doek, maar dat de vorm van zijn schilderij bepaald werd door de plaats die hij de kleurvlakken gaf. Elsworth Kelly gebruikte zelfs kant en klaar gekleurde doeken die hij met hun zijkanten aan elkaar bevestigde; er kwam geen penseel meer aan te pas. Op deze wijze is kleur tot een zelfstandig object geworden.

Kenneth Noland en Morris Louis, de twee andere grote namen van deze beweging, onderzochten bijvoorbeeld de werking van de nieuwe verven (acryl) en hun eigenschappen (zoals intensiteit, transparantie, structuur, kleurechtheid) op de visuele effecten die ze uitoefenden. Ze benaderden daarmee “verf als verf”, niet als middel om iets mee weer te geven of uit te drukken.

De postpainterly abstraction is ook wel bekend geworden onder de naam ‘*Hard Edge*’. De andere reactie op het abstract expressionisme is de Pop Art geweest, waarop in de volgende les wordt ingegaan.

Europa: formele kunst en Op Art:

In Europa kunnen Max Bill en Richard Lohse worden gezien als de voornaamste voortzitters van het constructivisme. Beiden zetten ze zich op mathematische wijze in voor onderzoek naar kleur en vorm, in de traditie van het Bauhaus. Meer vernieuwend echter was het ontstaan van de Op Art (de term die werd ingevoerd om ‘optical art’ aan te geven, een woordspeling die verwijst naar de Pop Art).

Het doel van de Op Art-schilders was om effect te sorteren op de toeschouwer door de werking van het menselijk oog. Denk aan schilderijen met bijvoorbeeld kleine zwart/witte blokjes en lijnen, waardoor het beeld lijkt te dansen voor je oog. Optische beïnvloeding is de basis van de zeggingskracht. Uiteindelijk is de Op Art-beweging niet sterk gebleken. De schilderijen van de Op Art-kunstenaars hebben de neiging om niet meer te zijn dan goocheltrucs: leuk, verrassend, maar weinig kunstzinnig. De enige kunstenaars die met Op Art naam hebben gemaakt zijn Bridget Riley en Vasarely.

Schilders:

Postpainterly abstraction:

Joseph Albers, Morris Louis, Elsworth Kelly, Kenneth Noland, Frank Stella
(Jules Olitski, Helen Frankenthaler)

Formele abstracte kunst in Europa:

Max Bill, Richard Lohse

Op Art:

Bridget Riley, Vasarely

N.B. Volgende week gaan we een collage maken in de stijl van Pop Art. Breng tijdschriften mee die een beeld van onze tijd geven: mode, reclame, auto’s, interieur, lifestyle.

6. Pop Art I - Engeland

Beschrijving:

Vanaf de late jaren '50, begin jaren '60 is *postpainterly abstraction* en *Op Art* de formele reactie geweest op het abstract expressionisme. Een andere reactie was de *Pop Art*, die uiteindelijk veel meer impact heeft gehad dan de *postpainterly abstraction*. Pop Art is de naam van de kunststroming waarin het gebruik van voorwerpen en afbeeldingen uit het dagelijks leven en uit de massamedia werd geïntroduceerd. Dat is letterlijk geweest, zoals bijvoorbeeld in de materiecollages van Robert Rauschenberg, maar ook in beeld, zoals bij de uitvergrote striptekeningen van Roy Lichtenstein of bij de manshoge 3D-hamburgers van Claes Oldenburg. Vooral ook reclame-uitingen zijn onderwerp geweest van de Pop Art-kunstenaars. Bekende beelden uit de populaire cultuur en de producten van de massaconsumptie werden uitvergroot.

De Pop Art-kunstenaars lieten zien wat er wás, ze lieten ons geen oordeel zien. Hun invloed beperkte zich in essentie tot de keuze voor het beeld en tot het uitvergroot, gekleurd of veelvuldig herhaald weergeven.

Het vernieuwende van de Pop Art was niet zozeer de inhoud van de stroming zelf maar vooral het feit dat deze stroming zich onttrok aan de intellectuele tweestrijd die al voor het begin van de 20^e eeuw gaande was. Het betreft de tweestrijd tussen aanhangers van formele en informele kunst, van theoretisch onderbouwd en gecontroleerd versus gevoelsmatig en expressief schilderen, van kunst die is bedoeld om betekenis uit te dragen versus esthetische, beschrijvende kunst. Het dadaïsme had weliswaar eerder stappen gezet richting het ter discussie stellen van kunst, maar dat was voornamelijk een intellectuele stap geweest, dus nog altijd een theoretische ontwikkeling. Denk aan de tentoongestelde urinoirs van Duchamp, die symbool staan voor het idee dat alles kunst is als je het als zodanig benoemt.

Anders was het bij de Pop Art, die zich net als het dadaïsme onttrok aan het verhevene dat de kunst zou moeten uitstralen, maar niet op het intellectuele niveau van de dadaïsten. Pop Art richtte zich op het niveau van het dagelijkse leven, op de cultuur van de massa. Pop Art was in hoofdzaak gewoon wat het liet zien, kunst zonder (grote) bedoelingen, een bevestiging van het consumentisme. Onpersoonlijk, licht ironisch, op afstand. Na alle subjectieve ontboezemingen en de spontane zelfexpressie van de abstract expressionisten hadden de Pop Art-kunstenaars behoefte om zichzelf buiten de kunst te plaatsen. Typerend in dit verband is een uitspraak van Andy Warhol, de beroemdste Pop Art-kunstenaar: *“Ik schilder omdat ik een machine wil zijn. (...) Het zou fantastisch zijn als iedereen hetzelfde is (...) Als je alles wilt weten over Andy Warhol, kijk dan naar het oppervlak van mijn schilderijen, mijn films, en mijzelf, en dat is het. Er zit niets achter.”*

Het sterrendom van de kunstenaars ging een rol spelen, met Andy Warhol als grootste voorbeeld. (Warhol: *“In de toekomst zal iedereen 15 minuten beroemd zijn ... ”*) Pop Art bereikte in de jaren 60 een grote populariteit bij de gehele bevolking, waarmee de kunst uit het domein van de elite werd gehaald.

In Engeland en Amerika hebben zich tegelijkertijd twee varianten van de Pop Art ontwikkeld die elkaar maar weinig beïnvloed hebben. Vandaag behandelen we de Engelse Pop Art. Volgende week gaan we uitgebreid in op de Amerikaanse variant.

Pop Art in Engeland:

In 1956 werd in Engeland de tentoonstelling 'This is Tomorrow Today' gehouden. De aandacht werd daar getrokken door een collage van Richard Hamilton met de naam '*Just what is it that makes today's homes so different, so appealing?*' (*Wat is het precies dat de moderne woningen zo anders, zo aantrekkelijk maakt?*) Daarop was een moderne woning te zien, vol met artikelen en beelden uit de moderne tijd, zoals een schaars geklede man en vrouw, een bandrecorder, een stofzuiger, een bioscoop op de achtergrond, een poster van een oppervlakkig romantisch tijdschrift. Kortom: consumentisme. Met deze collage reageerde Hamilton op de verandering van Groot-Brittannië naar het voorbeeld van Amerika: snel, op effect belust en vulgair, maar ook gemakkelijk, toegankelijk en comfortabel. Het is niet duidelijk of Hamilton alleen een beschrijvende toon in zijn werk legde, of dat het ook of juist kritisch was bedoeld. De bronnen die je daarover raadpleegt zijn verdeeld. Maar over één ding zijn de critici het wel eens: met dit werk zette hij de toon voor de Engelse Pop Art.

Hoewel er deels sprake was van sociale kritiek, was er in Engeland vooral ook bewondering en warmte voor de gemakkelijke cultuur die uit Amerika was komen overwaaien. Met name David Hockney geeft een liefdesverklaring aan het moderne leven. Hockney is bekend geworden met zijn zachte, transparante stijl, waarmee hij op subtiele wijze zijn indruk weergeeft van een comfortabel leven dat hij bijvoorbeeld in Californië ervaart: een bungalow, een zwembad met mooie jongens aan de rand, zon en palmbomen.

Andere bekende Engelse Pop Art-kunstenaars zijn Allen Jones, die met name erotische thema's hanteerde, en Peter Blake, die collages schilderde, vol met clichés en logo's uit de reclamewereld.

Pop Art-schilders Engeland:

Richard Hamilton, David Hockney, Allen Jones, Peter Blake
(Peter Phillips, Ronald Kitaj, Richard Smith)

7. Pop Art II - Amerika

Beschrijving:

Vorige week is een algemeen overzicht van de Pop Art gegeven en is de Engelse variant besproken. Vandaag komt de Amerikaanse variant aan de orde.

Pop Art in Amerika:

In 1955 onttrok de Amerikaanse schilder Jasper Johns zich aan de overheersing en het succes van het abstract expressionisme. Hij maakte vanaf dat jaar schilderijen van symbolen, zoals vlaggen, getallen, schietschijven of de landkaart van de Verenigde Staten. Bij de expositie van deze werken in 1958 kwam de vraag op of deze symbolen in een esthetische context anders worden dan de symbolen die ze zijn, kunstzinnig misschien zelfs, of juist beledigend. Moet je in de houding staan voor een geschilderde vlag? Moet je een revolver richten op een geschilderde schietschijf? Met andere woorden, Johns stelde in navolging van de dadaïsten de absolute betekenis van de dingen ter discussie: iets heeft alleen maar betekenis als die eraan wordt gegeven. Het onttrekken van betekenis aan het beeld is een element dat terugkomt in de Pop Art.

Een andere voorganger van de Amerikaanse Pop Art was Robert Rauschenberg. Hij maakte zijn *combinatieschilderijen* (materiecollages) met behulp van voorwerpen uit het dagelijks leven, zoals krantenartikelen, draad, letters, typemachines en zelfs opgezette kippen en geiten, waar hij met brede gebaren omheen en gedeeltelijk overheen schilderde. Hij behandelde de voorwerpen en de verf als gelijkwaardig, waardoor de vraag ontstond wat realiteit en wat kunst is. Waar bij Johns deze vraag aan de orde kwam door de onderwerpkeuze, was dat bij Rauschenberg het geval door de techniek- en materiaalkeuze.

Johns en Rauschenberg waren vanaf 1959 actief deelnemer aan zogenaamde 'happenings', bijeenkomsten waarin allerlei onconventionele vormen van kunst werden onderzocht en toegepast. Deze happenings werden georganiseerd om meer aandacht te vragen voor de avant-garde. In die tijd gingen de toekomstige Pop Art-kunstenaars hier ook hun bijdrage aan leveren.

Vanaf 1960 trad deze nieuwe generatie van kunstenaars naar buiten. De naam Pop Art werd overgenomen uit Engeland. Deze generatie voelde zich niet zozeer verbonden met het abstract expressionisme, maar veel meer met de wereld van de populaire cultuur en de massamedia, waarin de meesten van hen hun opleiding hadden gevolgd. Roy Lichtenstein schilderde de visuele patronen van stripverhalen. Andy Warhol hield zich bezig met de emblemen van consumptiegoederen (Campbell's Soup) en met fotografische afbeeldingen van filmsterren en auto- en vliegtuigongelukken. Claes Oldenburg maakte kunstmatige versies van huishoudelijke artikelen en levensmiddelen, soms reusachtig van formaat. Tom Wesselmann had het design van reclames tot onderwerp gemaakt. James Rosenquist schilderde billboards in felle kleuren, met afbeeldingen van onder andere straaljagers, Volkswagens en vrouwenbenen. Deze Pop Art-kunstenaars produceerden interessante beelden, maar vertelden daarmee weinig tot niets over hun gemoedstoestand, hun visie, hun gedachtenwereld. Zoals Andy Warhol zei: "*Pop Art is dingen leuk vinden*".

Toen ze succesvol werden en de kunstmarkt hun werken ging accepteren, namen veel kunstenaars assistenten in dienst. Daarmee onderschreven ze het onpersoonlijke van hun

kunst. Andy Warhol is in dit verband bekend geworden met de oprichting van de 'Factory'. In deze werkplaats werden aan de lopende band schilderijen geproduceerd, deels mechanisch, deels met de hand. Op deze wijze was de massaconsumptie niet alleen ónderwerp van de schilderijen en zeefdrukken, maar werd de kunst zélf een industrieel massaproduct. Daarnaast heeft Andy Warhol het meest van alle Pop Art-kunstenaars een sterrenstatus aangenomen.

Amerikaanse Pop Art-kunstenaars:

Jasper Johns, Robert Rauschenberg, Andy Warhol, Roy Lichtenstein, Claes Oldenburg, James Rosenquist, Tom Wesselmann
(Robert Indiana, Jim Dine, Wayne Thiebaud, Allan d'Arcangelo, Red Grooms, Mel Ramos, Edward Ruscha, George Segal, Larry Rivers, Ed Kienholz)

8. Figuratie in de hedendaagse schilderkunst

De termen figuratie en realisme worden meestal door elkaar gebruikt. Omdat hierdoor verwarring kan ontstaan, volgen hier eerst de definities die in deze cursus worden gebruikt.

Een schilderij wordt *figuratief* genoemd als het beelden uit de werkelijkheid weergeeft of daaruit bestaat, zonder dat deze beelden per se op de werkelijkheid hoeven te lijken (maar het mag wel).

Vaak wordt de term figuratie gebruikt als tegengestelde van abstracte, non-figuratieve kunst.

Met de term *realisme* wordt de kunstopvatting bedoeld waarbij de werkelijkheid zo nauwkeurig mogelijk wordt uitgebeeld. In die zin is realisme een stroming binnen de figuratieve schilderkunst.

Beschrijving:

Meesterschilders van de menselijke figuur

Ondanks de overheersende belangstelling voor abstracte schilderkunst na de Tweede Wereldoorlog, is een aantal schilders doorgeslagen op de figuratieve traditie. De bekendste daarvan zijn Alberto Giacometti, Francis Bacon en Lucian Freud, die zich hebben toegelegd op het afbeelden van de menselijke figuur. De Tweede Wereldoorlog had hen alledrie een visie op het mensbeeld gegeven van gebrokenheid en desolatie, hetgeen in hun kunst is terug te zien.

Alberto Giacometti is beroemd geworden met zijn lange, uitgerekte sculpturen en met een soortgelijke stijl van schilderen. Hij beeldde zijn modellen af in existentiële houdingen, beangstigend, eenzaam. In zijn sobere schilderijen van wit-, grijs- en bruintinten probeerde hij vast te leggen “hoe de wereld werkelijk in elkaar zit, ook als het maar een klein stukje is, zoals een menselijke figuur”. Met zijn sombere stijl gaf hij blijk van een pessimistische levensvisie, in aansluiting op de visie van de existentialistische filosoof Jean-Paul Sartre.

Francis Bacon wordt beschouwd als de belangrijkste figuratieve schilder van de hedendaagse kunst. Hij heeft zich niets aangetrokken van stromingen en trends en is altijd zijn eigen stijl blijven hanteren. Bacon behandelde de menselijke figuur nog expressiever en radicaler dan Giacometti. Zijn kunst was voor hem vooral een methode om gevoelens bloot te leggen, meer dan alleen maar een beschrijving van zijn onderwerp. De kwetsbaarheid van de mens was het onderwerp van zijn kunst. Hij plaatste zijn modellen in vervreemdende settings, vaak kooiconstructies in een lege ruimte. Het contrast van deze ruimtes met de esthetisch geschilderde (weliswaar vervormde) modellen versterkt het beeld van wanhoop en ondergang.

Lucian Freud is van de drie degene die het dichtst bij de traditionele manier van portretteren is gebleven. Toch ging ook hij verder dan het alleen maar weergeven van zijn modellen. Hij bewerkte zijn schilderijen intensief om zijn modellen zo levend mogelijk te laten lijken. “Ik wil dat de verf werkt alsof die het vlees van het model zelf is”, was één van zijn uitspraken.

Kapitalistisch realisme

In 1963 richtten de Duitsers Sigmar Polke, Gerhard Richter en Konrad Fischer de groep van *kapitalistisch realisten* op, waarbij deze naam werd geïntroduceerd als tegenhanger van het sociaal realisme dat in het Oostblok werd toegepast. Terwijl hun collega's in het Oostblok gedwongen waren om sociaal wenselijk te schilderen ter meerdere eer en glorie van het communisme (een dwang waardoor ze niet tot hoogstaande schilderkunst in staat bleken),

hanteerden de kapitalistisch realisten juist een sociaal kritische toon. Tevens verklaarden ze de informele abstracte kunst de oorlog ten gunste van hun nieuw realisme.

Sigmar Polke is de meest uitgesproken van de drie. Zijn werk is deels realistisch, deels (formeel) abstract en bevat vaak elementen die doen denken aan Pop Art. Hij heeft een ironische stijl die is bedoeld om te shockeren. In zijn presentatie van populaire massaproducten neemt Polke duidelijker dan zijn Pop Art-collega's een kritische houding in.

Gerhard Richter is bekend geworden om zijn vertalingen van foto's naar geschilderde doeken op groot formaat. Net als de Pop Art-kunstenaars nam Richter afbeeldingen uit de massamedia als voorbeeld. Het ging hem daarbij echter niet om de sensatiewaarde van heftige gebeurtenissen, maar om het weergeven van de afbeeldingen op een koele en afstandelijke manier, een effect dat werd versterkt door het werken van foto's. Later in zijn leven is Richter toch ook abstract gaan schilderen, terwijl hij daarnaast zijn realistische stijl is blijven toepassen. Maar welke stijl dan ook, zijn gevarieerde werk draait steeds opnieuw maar om één ding: de zoektocht naar de werkelijkheid. Richter stelde dat kunst de *enige echte werkelijkheid* is ("de hoogste vorm van hoop") omdat met kunst alles afgebeeld kan worden, ook de dingen die niet in onze zichtbare wereld voorkomen.

Realisme:

Realistische schilderkunst is er altijd geweest en zal altijd blijven bestaan. De Italiaan Renato Guttuso is de bekendste realistisch schilder van de jaren 50 en 60. In zijn streven om de banaliteiten van het sociaal realisme en de Pop Art te overstijgen schilderde hij politiek beladen, maatschappijkritische werken.

Fotorealisme

Het fotorealisme is een hyperrealistische stijl die vanaf 1969 opgang deed. De schilderijen zijn zo vakkundig gedetailleerd gemaakt dat je twee keer moet kijken om te zien dat het een schilderij betreft en geen foto. De foto's die door de kunstenaars werden gekozen om na te schilderen, waren alledaagse afbeeldingen zoals pasfoto's, vakantiekiekjes of straatbeelden. De fotorealisten maakten hun schilderijen weliswaar in reactie op de kale kunst van het minimalisme (wordt in de volgende les behandeld), maar ze waren door hun exacte weergave van de zichtbare werkelijkheid feitelijk even objectief en object-georiënteerd als de minimalisten. Ze voegden immers weinig of geen emotie toe aan hun werk, noch door techniek, noch door hun keuze voor alledaagse foto's in plaats van kunstzinnig verantwoorde foto's. Richard Estes wordt gezien als de meest esthetische fotorealist. Andere namen zijn Chuck Close, Malcolm Morley en Franz Gertsch.

Neorealisme

Soms kom je de term neorealisme tegen. Dit is een verzamelnaam voor de realistische en fotorealistische kunst die in de paragrafen hiervoor is beschreven.

Schilders:

Meesters van de menselijke figuur: Francis Bacon, Lucian Freud, Alberto Giacometti

Kapitalistisch realisme: Sigmar Polke, Gerhard Richter, Konrad Fischer

Realisme: Renato Guttuso

Fotorealisme: Richard Estes, Chuck Close, Franz Gertsch, Malcolm Morley

9. Minimalisme en conceptuele kunst

Beschrijving:

In les 5 is de *postpainterly abstraction* besproken die was ontstaan als reactie op het (individuele en expressieve) abstract-expressionisme. De vertegenwoordigers van de *postpainterly abstraction* probeerden om het persoonlijke zoveel mogelijk uit te bannen. Deze stroming vond eind jaren 60 een vervolg in het *minimalisme* en de *conceptuele kunst*. Maar terwijl abstract expressionisme en *postpainterly abstraction* waren geworteld in de schilderkunst, vond het minimalisme zijn uitingsvorm vooral in het driedimensionale, en de conceptuele kunst in taal. De schilderkunst verloor in deze jaren aan populariteit, er werd zelfs gesproken over ‘de dood van de schilderkunst’. Vanwege het belang van het minimalisme en de conceptuele kunst voor de hedendaagse kunst worden ze behandeld in onze cursus schilderkunst.

Minimalisme:

De kunstenaars van het minimalisme gebruikten geometrische elementen die vaak herhaald worden binnen een werk. Het ging hen om de positie van de elementen ten opzichte van de omringende ruimte. De omgeving van het materiële object werd daarmee een essentieel onderdeel van het kunstwerk. De minimalisten maakten gebruik van standaard industriële materialen, zoals staalplaten, aluminium frames, betonblokken of neonbuizen.

De minimalistische ruimte-constructies dragen geen betekenis mee die (opzettelijk) door de kunstenaar is toegevoegd. Het ging erom het materiaal en de ruimte voor zichzelf te laten spreken; emotionele betrokkenheid werd verworpen. Het is aan de toeschouwer om te onderzoeken wat hij of zij ervaart. Het doel was om door het weglaten van betekenis tot een soort ‘eenheidstaal’ te komen, om kunstenaar en toeschouwer hetzelfde *idee* te laten ervaren (hierin klinkt de komst van de conceptuele kunst al door). Dit hoefde overigens geen minimale ervaring te zijn: “een eenvoudige vorm staat niet per se voor een eenvoudige beleving ervan” (Robert Morris). Daarnaast werd door de industriële vormen en materialen benadrukt dat kunst moet worden beschouwd als iets dat per definitie door mensen is gemaakt, tegenover de organische verschijning van de natuur.

Het minimalisme is hoofdzakelijk een Amerikaanse stroming geweest. De vijf belangrijke vertegenwoordigers zijn Carl Andre, Sol LeWitt, Dan Flavin, Robert Morris en Donald Judd. Ondanks de overwegend driedimensionale gerichtheid van het minimalisme, zijn er ook schilders geweest die in deze categorie worden geplaatst. Onder hen Frank Stella en Agnes Martin die reeds zijn genoemd bij de les over *postpainterly abstraction*. Andere namen zijn Robert Rauschenberg en Robert Mangold.

In Europa zou je Yves Klein en Lucio Fontana de pioniers van het minimalisme en de conceptuele kunst kunnen noemen. Zij waren actief in de jaren 50 en vroege jaren 60. De Franse kunstenaar Klein is beroemd geworden met zijn monochroom blauwe schilderijen. In 1958 hield hij in Parijs een expositie onder de naam ‘Le Vide’ (de leegte), waarbij de galerie geheel leeg was, van binnen wit geschilderd en aan de buitenkant blauw. Een andere bekend kunstproject was dat drie naakte vrouwen door Klein in blauwe verf werden gezet en daarna met hun lichaam het doek moesten ‘beschilderen’.

De Italiaan Lucio Fontana schiep zijn zogenaamde ruimteconcepten door zijn doeken monochroom te beschilderen en ze vervolgens op één of meerdere plaatsen in te snijden.

Het doek onder spanning week hierdoor uiteen zodat een blik op de achtergelegen ruimte ontstond, een ruimte zonder betekenis en in die zin een abstracte ruimte. Fontana probeerde op deze wijze het niets, de leegte, tot onderwerp van zijn schilderijen te maken.

Een andere kunstenaar die onder het minimalisme geschaard zou kunnen worden en die tevens de brug slaat naar de conceptuele kunst is Christo. In de verschijningsvorm van zijn kunst is Christo vooral een minimalist. Hij stapelde bijvoorbeeld olievaten op elkaar om één monumentaal beeld te creëren. Hij is beroemd geworden met zijn kunstwerken waarbij hij en zijn vrouw Jeanne Claude landschappen hebben ingepakt in plastic, bijvoorbeeld een deel van de Australische kustlijn. Later hebben ze ook bouwwerken ingepakt, zoals de Pont Neuf in Parijs of de Rijksdag in Berlijn. Hun meest recente kunstproject, in 2005, is het plaatsen van 7500 poorten in Central Park in New York geweest. Het gaat Christo en Jeanne Claude echter niet alleen om de verschijningsvorm van hun werk. Zij zien de voorbereiding (vergunningen aanvragen etc.) en de afhandeling als onderdeel van het totale kunstproject. In dat opzicht zijn zij eerst en vooral conceptueel kunstenaars.

Conceptuele kunst:

Het streven van de minimalisten om een idee over te dragen middels eenvoudige universele vormen vond zijn vervolg aan het eind van de jaren zestig in de conceptuele kunst waarin de uiterlijke verschijning van een kunstwerk geen rol meer speelde. In deze stroming bestaat het kunstwerk uit de gedachte, het idee of het concept zélf. Soms maakt het proces van totstandkoming er onderdeel van uit, of draait het zelfs alleen maar om dit proces. Elke uitingsvorm is toegestaan. De uitvoering is van ondergeschikt belang en niet meer gebonden aan regels, kan soms per keer verschillen of zelfs geheel achterwege blijven. Zoals de New Yorkse kunstenaar Keith Arnatt in 1970 vroeg: "Is het mij toegestaan om *niets* te doen als mijn bijdrage aan deze expositie?" Taal is het belangrijkste medium geworden in plaats van verf, klei, steen of metaal. Fotografie en video zijn belangrijke hulpmiddelen om ideeën of processen vast te leggen.

De ideeën van de conceptuele kunstenaars hebben vaak betrekking op het maken of ervaren van kunst, maar kunnen ook een sociaal of intellectueel item aan de orde stellen. Het doel van conceptuele kunst is bewustwording. Deze kunstvorm heeft niets te maken met het gebruik van kunst voor persoonlijke beleving. Een nevensdoel bij het ontstaan van het conceptualisme was het loskomen van de traditionele kunsthandel. Een idee kan immers niet worden gecommercialiseerd of worden ingelijfd door galeries of musea.

De opmerking van Paul Klee (een halve eeuw eerder) dat "een kunstwerk vooral een creatief proces is, en niet zozeer een eindproduct" vindt zijn realisatie in de conceptuele kunst. Een schilder in wiens werk je dit citaat kunt herkennen is Cy Twombly. Zijn doeken zijn zo gemaakt alsof hij steeds opnieuw begint, zich verbetert, zoekt naar een middel om zich uit te drukken. Het werk is een totaal van onsamenhangende teksten en vormen, de weerslag van een zoekproces. Twombly wil ons het proces, het verloop van tijd en beweging laten zien; hij is niet geïnteresseerd in een eindresultaat.

Andere conceptuele kunstenaars van het eerste uur zijn On Kawara, die sinds 1966 elke dag de datum schildert op exact dezelfde manier, en Roman Opalka, die in 1965 is begonnen getallen te schilderen vanaf 1 tot oneindig. Sol Lewitt heeft zich ontwikkeld als minimalist, maar produceert sinds 1967 alleen nog maar ideeën die hij door anderen laat uitvoeren.

Joseph Kosuth stelde dat kunst slechts tot taak heeft zichzelf ter discussie te stellen, waarbij hij kunst reduceerde tot een taalspel en niet meer dan dat.

Sinds het ontstaan van de conceptuele kunst zijn er talloze kunstenaars geweest die zich op conceptuele wijze hebben uitgedrukt. Het is niet mogelijk om ze allemaal te noemen, temeer daar de conceptuele kunst heden ten dage nog steeds mainstream is.

Fluxus, Action, Arte Povera, Zero, Nul:

In de jaren 60 hebben veel kunstenaars zich in groepen verenigd rondom minimalistische en conceptuele thema's. De belangrijkste groepen worden hier genoemd.

De voornaamste vertegenwoordiger van de Duitse dada-achtige groep *Fluxus* was Joseph Beuys. Hij maakte assemblages van vilt en vet en van stapels steenblokken met gaten erin, hij beschreef schoolborden met mystieke formules, hij maakte grillige aquarellen. Voor Beuys droeg elk materiaal en object een symbolische betekenis. Zijn houding was utopisch: hij streefde een totale bevrijding van de mensheid na, de eenwording van geest en natuur.

De groep *Arte Povera* is in 1967 ontstaan. De naam betekent arme of armoedige kunst. *Arte povera* kunstenaars streefden een directe band met het dagelijks leven na. Zij werkten met eenvoudige materialen zoals water, glas, zand, gras, touw of stof.

De kunstenaarsgroep *Zero* is in 1959 opgericht in Duitsland. De kunstenaars van *Zero* streefden naar een synthese tussen kunst en werkelijkheid, kunst en techniek, kunst en natuur. Verschijnselen als licht, lucht en beweging speelden een belangrijke rol in hun werk.

De *Nulgroep* is in 1960 opgericht door Nederlandse kunstenaars. De naam is gekozen naar analogie van de *Zerobeweging* in Duitsland. *Nul* zette zich af tegen het abstract-expressionisme. De kunstenaars van *Nul* richtten zich in hun poging om tot een objectieve kunstvorm te komen op de alledaagse werkelijkheid.

Kunstenaars:

Minimalisme:

3D-kunstenaars: Donald Judd, Andre Flavin, Carl Andre, Sol Lewitt, Robert Morris
Schilders: Yves Klein, Lucio Fontana, Frank Stella, Agnes Martin
(Robert Ryman, Sean Scully, Giorgio Morandi, Robert Mangold)

Conceptuele kunst:

Christo, Keith Arnatt, Cy Twombly, On Kawara, Roman Opalka, Sol Lewitt, Joseph Kosuth
(Marcel Broodthaers, John Baldessari, Hans Haacke, Robert Barry, Daniel Buren, Stanley Brouwn, Hanne Darboven, Bernd en Hilla Becher, Jan Dibbets, Art & Language, etc. etc.)

Fluxus: Joseph Beuys

Arte Povera: Mario Merz, Jannis Kounellis, Michelangelo Pistoletto

Zero: Otto Piene, Heinz Mack, Günther Uecker

Nul: Jan Schoonhoven, Henk Peeters, Armando, Jan Henderikse

10. Schilderkunst vanaf 1980 - postmodernisme

Neo-expressionisme, graffiti

Beschrijving:

Modernisme & postmodernisme

Postpainterly abstraction, minimalisme en conceptuele kunst bleken de laatste mogelijke stappen van het modernisme, omdat kunst in deze stromingen was gereduceerd tot zelfonderzoek en een overdracht van enkel ideeën. Het bestaan van regels waaraan kunst moest voldoen, één van de kenmerken van het modernisme, was met de conceptuele kunst teneinde. Creatieve inspiratie en individuele uitdrukingskracht waren in de jaren 60 en 70 verdwenen in het naar binnen gerichte onderzoek naar de mogelijkheden van de kunst zelf.

Door sommige kunsthistorici wordt de dood van Picasso in 1973 gezien als het symbolische einde van het modernisme, anderen noemen Beuys en Warhol (gestorven in 1986 respectievelijk 1987) als laatste iconen van de moderne kunst. In ieder geval, globaal gezien spreken we vanaf de jaren 70 in de kunstgeschiedenis van *postmodernisme*.

In de architectuur werd als eerste het onderscheid tussen modernisme en postmodernisme zichtbaar. In deze kunstvorm bestond er sterke behoefte aan verandering na het minimalistische tijdperk. Men vond de toen heersende Internationale Stijl (Mies van der Rohe, de jonge Le Corbusier, Gropius) doorgeslagen in puurheid – het contact met de werkelijkheid en behoeftes van mensen was verloren gegaan. De architecten Frank Lloyd Wright en Le Corbusier (op latere leeftijd) hadden zich in de jaren 50 al afgezet tegen dit strakke bouwen. In de jaren 70 kwam de verandering radicaler en ten volle. De architectuur die toen ontstond werd postmodernistisch genoemd (Bofill, Aldo Rossi, Robert Venturi). In de jaren 80 is deze term in gebruik geraakt voor andere kunstvormen, waaronder de schilderkunst die door promotie en aandacht van de kunstcritici weer in de publieke belangstelling kwam te staan.

Om meerdere redenen was er bij de overgang van modernisme naar postmodernisme sprake van een wending in de ontwikkeling van de kunstgeschiedenis. Om dit toe te lichten worden hier de essentiële verschillen tussen modernisme en postmodernisme opgenoemd:

- Moderne ('modernistische') kunst stond synoniem voor het geloof in vooruitgang, in de gedachte dat er een opgaande lijn in onze geschiedenis zit. In dit kader volgden de stromingen elkaar sinds 1870 op. Onder andere de Tweede Wereldoorlog, de atoombom en de Koude Oorlog leidden tot afname van dit vooruitgangsgeloof. De utopieën die waren verbonden aan de kunst verloren hun kracht. Sceptis ten aanzien van de kunst en de maatschappij nam in de jaren 60 en 70 de overhand. Postmodernisme is in dat perspectief geen stroming, maar het verlies van het geloof in stromingen. De ontwikkelingen in de kunst zijn verschoven van vernieuwing naar verdieping.
- Tot de jaren 60 werkten kunstenaars relatief geïsoleerd, in reactie op hun omgeving en de recente geschiedenis. Reizen, internet, fotografie, reproducties en boeken hebben de houding van kunstenaars en het publiek veranderd. De hele wereld en de hele geschiedenis zijn beschikbaar geworden, kunst is internationaler geworden. Hierdoor, en door het baanbrekende werk van de conceptuele kunst waarin elke uitingsvorm werd geaccepteerd, is sinds de jaren 80 een grote vrijheid ontstaan. Alles

- mag, uit elke bron kan geput worden. Reeds bestaande stijlen en technieken worden vrijelijk ingezet.
- De kunstenaar ziet zich dientengevolge niet meer gesteld voor de keuze tussen figuratief of abstract schilderen of het werken binnen een bepaalde specifieke stijl, maar voor de vraag wat hij met zijn kunst wil bereiken. Het groepsdenken van het modernisme is vervangen door de individuele positiebepaling van elke afzonderlijke kunstenaar. Je naam als kunstenaar wordt daarmee je etiket. Zij-effect daarvan is dat marketing belangrijk is geworden als onderdeel van het kunstenaarschap.
 - Voor veel postmoderne kunstenaars is de boodschap van hun kunst weer belangrijk geworden, het uitdragen van bewustzijn, kennis en inzicht. Het geloof in utopieën is getransformeerd naar aandacht voor persoonlijke, menselijke kwesties (Beuys wordt gezien als een pionier van dit principe.) Het rationele denken heeft daarbij plaats ingeruimd voor een spirituele, mystieke benadering.
 - Postmoderne kunst heeft een open karakter, waarin meervoudige betekenissen en een actieve beschouwer belangrijk zijn. Symbolen worden weer veelvuldig gebruikt, maar het is aan de toeschouwer zelf om er betekenis aan te geven. Postmodern is het weergeven van een *mogelijke werkelijkheid*. Dit valt samen met het groeiend besef dat er niet één werkelijkheid of waarheid is.
 - Postmoderne kunst waaiert uit over nieuwe media (zoals installatie, video, computer, het menselijk lichaam, landschappen).

Julian Schnabel, David Salle en Gilbert & George zijn kunstenaars uit onze postmoderne tijd. Voor hen geldt sterk dat zij zichzelf als kunstenaar in de markt zetten, ze stellen zich op als sterren zoals Warhol.

Met de constatering dat individualisering is ingetreden, is niet gezegd dat er geen tendensen meer te herkennen zijn. Met name in Duitsland en Italië is het expressieve schilderen verder ontwikkeld, leidend tot wat we het *neo-expressionisme* noemen (Baselitz, Kiefer), in Amerika soms ook *maximalisme* genoemd. Andere neo-bewegingen zijn eveneens ontstaan, zoals het *neo-realisme* dat is behandeld in les 8. Een ander opvallend gegeven is de introductie van *graffiti-kunst* (Haring, Basquiat) als voorbeeld van de vele subculturen die zich (veelal slechts tijdelijk) een plek in de kunstwereld hebben veroverd.

Neo-expressionisme

Met name in Duitsland en Italië, maar ook in andere landen waaronder Frankrijk en Nederland, bloeide in de jaren 80 de figuratieve kunst op, als reactie op de minimale en conceptuele kunst van de jaren 60 en 70. Aan dit teruggrijpen op het expressionisme en surrealisme is de naam neo-expressionisme gegeven. De kunstenaars van het neo-expressionisme bliezen het schilderen als ambacht weer nieuw leven in, overigens zonder zich daarbij te laten leiden door de oude academische regels. Ze maakten expressieve doeken die controversiële sociale, raciale en seksuele thema's behandelen. Symbolen kregen weer waarde, zelfs eeuwenoude religieuze symbolen. Ze vroegen met hun kunst weer aandacht voor het leven *zél*f, inclusief negatieve ervaringen. Kunst was voor hen niet meer iets wat 'leuk' moet zijn, alsof het een extraatje is in ons leven.

West-Berlijn werd het centrum voor dit nieuwe expressionisme. Hier toonden kunstenaars als Baselitz, Kiefer en Penck al aan het eind van de jaren zestig schilderijen met heftige onderwerpen. Het werk van Georg Baselitz lijkt qua stijl op het werk van Van Gogh, Nolde

en Munch, echter Baselitz schilderde vanaf 1969 alles op zijn kop om het “abstract te maken”. Door zijn onderwerpkeuze en zijn stijl van grote expressieve gebaren herken je de beelden zelfs in hun omgekeerde positie. Anselm Kiefer is ook iemand die taboes oppakte om ze te doorbreken. Het Duitse (oorlogs)verleden is daar het belangrijkste voorbeeld van. Dingen die mensen het liefst willen vergeten en begraven worden op poëtische wijze door hem weergegeven. Zijn stijl is niet opdringerig maar verstild.

Begin jaren 80 ontstonden groepen als de *Neue Wilden* en de *Mülheimer Freiheit* die eveneens tot het neo-expressionisme worden gerekend.

Het neo-expressionisme in Italië heeft ook naam gemaakt maar is veel luchtiger gebleven. De belangrijkste kunstenaars die hiermee zijn verbonden zijn Mimmo Paladino, Enzo Cucchi, Francesco Clemente en Sandro Chia.

Graffiti, subculturen:

In de jaren 80 en 90 begonnen minderheden en vrouwen zich succesvol in de kunstwereld te begeven, er ontstond ruimte voor de kunst van subculturen. Graffitikunst was in die tijd populair, met als bekendste vertegenwoordigers Keith Haring en Jean-Michel Basquiat. Er was ook aandacht voor de kunst van etnische groepen, die in hun werk teruggrepen op de cultuur van hun oorsprong (bijvoorbeeld de Amerikaanse indianen, Afrikaanse culturen, aboriginals). De opkomst van het feminisme tenslotte heeft ook zijn sporen nagelaten in de beeldende kunst.

Tenslotte het beden:

Alle kenmerken van het postmodernisme zijn vandaag de dag nog volop geldig. De discussie tussen abstract en figuratief werken is niet meer relevant. De keuze om conceptueel of gericht op het beeld te werken is vrij. Ieder zal zijn eigen positie moeten bepalen, telkens opnieuw.

Schilders:

Postmodernisme

Julian Schnabel, David Salle, Peter Halley, Ken Kiff, Ross Bleckner, Gilbert & George, Rob Scholte, Martin Kippenberger, Albert Oehlen, Philip Taaffe (3D: Jeff Koons)

Neo-expressionisme

Duitsland: Anselm Kiefer, Georg Baselitz, Markus Lüpertz, A.R. Penck
Italië: Mimmo Paladino, Enzo Cucchi, Francesco Clemente, Sandro Chia

Graffiti:

Keith Haring, Jean-Michel Basquiat

Feministische kunst:

Susan Rothenberg, Rose Garrard